

על אתנוגרפיה פמיניסטית חתרנית

פנינה מוצפי-האלר, בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית.
ירושלים: מאגנס, 2012. 264 עמ'.

תמר הגר

חמש נשים עומדות במוקד הספר שכתבה האנתרופולוגית פנינה מוצפי-האלר, חמש נשים שאת כולן למדה להכיר בארבע שנים של מחקר שטח אתנוגרפי שערכה בירוחם. בספר היא פורסת את חיי היום-יום שלהן על קשייהן, מנגנוני ההישרדות שפיתחו, רגעי השמחה וההישג וגם הייאוש והסבל.

בפרק הראשון אנו פוגשים את נורית, אם חד-הורית, שהתגרשה מבעלה הנרקומן. נורית נתמכת על-ידי לשכת הרווחה, אבל אין זה מונע ממנה להיאבק כדי לערוך טקס בר-מצווה מפואר לבנה, המזכה אותה בהכרה מצד הקהילה. הפרק הבא עוסק באפרת, הבוחרת בחיים של התחזקות דתית המאפשרת לה, לבעלה ולבנותיה לצבור הון תרבותי בתוך ירוחם ומחוצה לה. הפרקים הבאים מוקדשים לאסתי, שבניגוד לשתי הנשים הקודמות מסרבת לקבל את כללי המשחק החברתיים ובוחרת שלא להינשא, לא ללדת ילדים ולא לעבוד, כמו רבות מן הנשים בירוחם, באחד ממפעלי הסביבה או בעבודות ניקיון. הספר עוקב אחר דרכי ההישרדות שלה ואחר המחיר שהיא משלמת על קריאת התיגר שלה. רחל היא הדמות הבאה המתוארת בספר. היא נישאה לפני שסיימה 12 שנות לימוד. היא אם לארבעה ילדים, ובעת הכתיבה היא גרושה. היא מנצלת את יכולותיה כדי ללמוד קודים של נציגי המרכז התרבותי המגיעים לעיירה ולהיחלץ מן התלות בלשכת הרווחה. הדמות האחרונה היא גילה, שעזבה את העיירה, עבדה כמורה וכמנהלת בית ספר ונישאה לגבר אנגלי. הסיפור של גילה עוסק בהצלחתה אבל גם במחיר הרגשי שהיא נאלצת לשלם בעקבות הפריצה של הגבולות המעמדיים האתניים.

* ד"ר תמר הגר, החוג לחינוך וללימודי מגדר, המכללה האקדמית תל-חי.

דואר אלקטרוני: tamar.hager@gmail.com

מגמות, 2016, נ(3), 403-408

© כל הזכויות שמורות

הבחירה בחמש הנשים האלה לא הייתה מקרית, מסבירה מוצפי־האלר, "כל אחת מהנשים האלה נבחרה בעיקר משום שדמותה אפשרה לי להדגים... דרכים שונות של התמודדות עם האילוצים החזקים מאוד שיש במציאות החיים בשוליים בעיירה מרוחקת" (עמ' 8). כלומר לא רק החיים הפרטיים של הנשים עומדים במרכז, אלא גם ההתבוננות, הפרשנות, הניתוח של החוקרת שמעניקה לחייהן הקשר ומשמעות ומנסה להבהיר באמצעותם מערכות חשיבה והתנהגות האופייניות לא רק לפרטים, אלא גם לקבוצה תרבותית, אתנית ומעמדית. אבל מעבר לצורך ולרצון לנתח את המציאות כחלק מן השיח האנתרופולוגי, למוצפי־האלר יש מטרה פוליטית: לשבור את "מערך הדימויים המנמיך, הסטריאוטיפי, שאפיין את השיח הציבורי והאקדמי על עולמן של נשים החיות בשוליים של החברה הישראלית" (עמ' 6). ואמנם לנשים של מוצפי־האלר יש קול. חלקים גדולים של הספר הם ציטוטים של שיחות בינה לביןן, וחלק מהן אף כותבות טקסטים בעצמן.

הקיום של הנשים כסובייקטיות עצמאיות מתחזק לאור התמעטות התיווך הסמכותי, המאפיין פעמים רבות טקסטים אקדמיים מחקרניים. אף על פי שמוצפי־האלר אינה מוותרת על ניתוחים של סיטואציות, אמירות והקשרים חברתיים, היא אינה קול המסביר את עמדתו באופן מכליל ומנוכר, אלא היא נוכחת לאורך רוב הטקסט לצד הנשים שהיא מתארת. יש לה ביוגרפיה, חלקית לפחות, והיא משמיעה קולות התפעלות או ביקורת כלפי הנשים שהיא מראיינת תוך כדי חשבון נפש מורכב עם תחושותיה ועם מחשבותיה. לאור זאת אני רוצה לטעון כי פנינה מוצפי־האלר היא לא רק החוקרת־הכותבת, ובמובנים רבים היא הדמות השישית בספר. הרפלקציות שלה על תהליך המחקר ועל תיעודו מעלות שאלות משמעותיות על מקומה כאישה במרחב, שאלות שהעסיקו אותה כבר בשנת 1997 במאמר שפרסמה בכתב העת תיאוריה וביקורת ונקרא "יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה".

המאמר הוא אוטו־אתנוגרפיה של אנתרופולוגית, המנתחת את מסעה בין הקשרי המציאות השונים של חייה, המסבכים-מייצרים-מחדדים את פוליטיקת הזהויות. המאמר הציג את המתחים הבלתי פתורים בין זהות של מזרחית בת עיירת פיתוח, חוקרת מזרחית המודרת ממרכזי הכוח האקדמיים הלבנים והגבריים בישראל, סטודנטית לבנה הלומדת באוניברסיטה מכובדת בארצות הברית, חוקרת לבנה עשירה בבווצואנה ואישה צבעונית בדרום אפריקה שאינה רשאית להיכנס למועדונים ללבנים בלבד. מוצפי־האלר כותבת במאמר: "יכולתי לעצב את הזהות שלי ושל אחרים קשורה קשר הדוק למערכת ההגמונית שמקבעת זהות כזו ברגע נתון ומציגה אותה כדבר סגור וחתום ולכן להרשות להם' להגדיר אותי באופן מהותני וחד ממדי, משמעו כניעה לכוחם וויתור על הקול שלי. עצם ההתנגדות לכוח חיצוני כזה שמגדיר אותי, פירושה יכולתי לדבר בקול שלי להגדיר את עצמי. אך כיצד עושים זאת איך כותבים?" (עמ' 90).

אני רוצה למקד את הדיון בספרה של מוצפי־האלר בתהייה איך כותבים ולעסוק באופן הייחודי שבו היא בחרה לחקור, לכתוב ולספר את המפגש עם חמש הנשים

מירוחם. בבחירה זו אין בכוונתי לומר שזה הנושא המרכזי של הספר. הספר פורס לפנינו תמונה מרתקת של חיי היום-יום בעיירת פיתוח, והוא קורא תיגר על התפיסה החברתית, האוטומטית, הרואה בתושבי העיירות, ובעיקר בנשים, קרבנות של סדר חברתי ומראה איך בתנאים המוגבלים של חיהם הן מעצבות ביצירתיות רבה את חייהן. הוא גם מעמיד בסימן שאלה שלל של הנחות בנוגע לקשרים בין מגדר, מעמד ומוצא אתני, למשל שנשים מתמודדות עם תנאי דיכוי בהצלחה פחותה מגברים בגלל מעמדן הנחות, בכך שהוא מראה איך הנשים בספר, נורית ואפרת לדוגמה, קובעות את גורל משפחתן ומובילות את הגברים אתן.

יהודה שנהב מציע לקרוא לטקסט הזה אתנוגרפיה פמיניסטית. אני רוצה לטעון שיש לו גם מאפיינים של אוטו-אתנוגרפיה פמיניסטית. כמי שבאה מן המסורת הפמיניסטית של האנתרופולוגיה, מוצפי-האלר היא חוקרת-כותבת המודעת היטב ליחסי הכוח הנבנים במחקר, לאופן שבו הם קובעים את התוצרים ולקשר בין עובדות לבין פרשנות. במבוא היא מציגה בקצרה את עקרונות המחקר והכתיבה שלה. וכך היא כותבת: "אני מציעה בכל פרק תיאור של מפגשים ושל שיחות, של רגעים ושל כתיבה ושל פרשנות הדדית – היא שלי ואני שלה והיא של עצמה... עם זאת, גם אם אני מאפשרת לנחקרת לכתוב טקסטים משלה, גם אם אני מצטטת את האופן שבו היא מפרשת את חיה בעצמה, וגם כאשר אני מצטטת קטעים ארוכים מתוך ראיונות מוקלטים, אני לא סוגרת את הפער בין הכוח שלי כמי שאחראית לארגונו ולעיצובו של הספר הזה ולמסר שלו, לבין כוחה של המרואיינת, סובייקטית המחקר" (עמ' 13).

מוצפי-האלר ערה גם ללוליינות הנדרשת ממנה במהלך המחקר והכתיבה. כך, למשל, היא מצביעה על מעמדה המשתנה מבת-שיח שוויונית היושבת בסלון של הסובייקטית או מטיילת אתה בשוק לחוקרת אקדמאית המארגנת את החומר ומנתחת אותו. היא מבהירה שגם כשהיא משתפת את הסובייקטיות במחקר, מבקשת תגובה לפרשנותה, מבקשת מהן לכתוב טקסטים בעצמן, היא שמחליטה מה ייכלל בספר ומה לא ייכלל בו ובאיזה סדר יוצגו הדברים. היא אף מחליטה מי תופיע בספר ואיזה מקום היא תקבל. היא גם מודעת מאוד לתנועה הקופצנית בין תיאור המציאות – הסיפור – לבין הרפלקציה עליו, המערערת את הרצף ולעתים אף שוברת אותו. לטענתה, הבחירה בקפיצה הזאת בין סוגים שונים של שיח מאפשרת לחשוף את הדינמיקה המורכבת שבה נוצרת מציאות חיים, לפתח דרך חדשה של יצירת ידע ואף לייצר ידע חדש על הנשים ועל ירוחם: "אני מנסה לפתח מודל מורכב, הססני, לא סגור, לא זכרי של כתיבה ומעשה מחקר. אני מציעה את האתנוגרפיה הזאת לא כהצהרה של אמת מוחלטת מדעית אלא כבסיס לחשיבה על תהליכים חברתיים ותרבותיים בישראל" (עמ' 14).

הנחת המוצא של השיח האקדמי שמוצפי-האלר מעמידה בסימן שאלה בספר היא שאכן יש הבחנה בין יצירת הידע לבין הידע עצמו. לדעתי, הנחה זו בעייתית, משום שהיא בונה נקודת מבט בדיונית פסאודו-אובייקטיבית, שבמסגרתה ניתן להתבונן בידע מחוצה לו. לטענת חוקרות פמיניסטיות, כמו דונה הראווי וסנדרה הרדינג, פעילות אינטלקטואלית

היא תמיד ידע ממוצב (Situated Knowledge), ולפיכך אינה אובייקטיבית בהגדרה, אלא תמיד פוליטית ומוטה (Haraway, 1988, p. 581). מתודולוגיה פמיניסטית, כמו זו של הספר, רואה בהטיה הזאת חלק בלתי נפרד מן המחקר, ומתוך נאמנות לתפיסת העולם הזאת החוקרת ממצבת את עצמה באופן מפורש בטקסט. מוצפי האלר מבהירה, למשל, כי במחקר היא מבקשת להוכיח שגם במציאות של הזנחה חברתית פוליטית, תושבי הדרום, במקרה של הספר הזה – נשים, בונים להם חיים בעלי משמעות. יש לה שאיפה "לשים קץ להתנשאות ולפטרנליזם שהניבו דימוי ציבורי מעוות" (עמ' 6). סדר היום האידאולוגי הזה הכתיב את הבחירה בנשים המסוימות שאת סיפורן היא מספרת. כך, למשל, היא תוהה אם יהיה נכון להקדיש לנורית, אם חד-הורית הנשואה לנרקומן, חיה בעוני, סמוכה על שולחן הרווחה ומגלמת לכאורה סיפור מוכר על כישלון צפוי, את הפרק הפותח של הספר. היא מחליטה לבחור בסיפורה רק לאחר שהיא מזהה את יצירתיותה, את עקשנותה ואת יכולתה לתמרן בין הריונות, עבודות חלקיות וטיפוח הבית. בחשיפת התלבטויותיה מדגישה מוצפי-האלר בגלוי שהיא איננה מתארת בספר נשים שנכנעו לדיכוי ומצייתות לסטראוטיפים המקובלים, אלא נשים שהצליחו לייצר מרחב פעולה בתוך מציאות של דיכוי. בניגוד לחוקרים רבים באקדמיה, הנוטים להסוות מטרות, מגמות ואידאולוגיות כדי לייצר אשליה של אובייקטיביות, מוצפי-האלר חושפת כך את מטרותיה ומבהירה את גבולות מחקרה.

ואולם, סדר יום פוליטי ואידאולוגי אינו מבטל ספקות. מוצפי-האלר אינה בטוחה תמיד שהיא מבינה את המציאות לאשורה, ויש לה ספקות באשר ליכולתה לפענח את קולן של הנשים או את מציאות חייהן. אחת הדוגמאות לקול ההססני הזה נמצאת בפרק העוסק באסתי, המכונה בספר "המורדת". אסתי מסרבת להיכנס למסגרות המגבילות של החיים בעיירה מרוחקת ומנהלת "עסק" לא רשמי של הימורים. במהלך הפגישות היא גוררת את מוצפי-האלר למסע של השתוללות, שיש בו לא מעט רגעים מצחיקים ונוגעים ללב: "התיישבנו על המדרגות הפונות לכביש... היינו לבדנו ברחוב ולי לא היו עוד שאלות לשאול אותה היום. היה רגע ארוך של שקט, עד שאסתי פנתה אלי בהיסוס ושאלה אותי על השנים שבהן חייתי בחו"ל. עניין אותה אם תמיד הייתה לי שם עבודה... סיפרתי לה שלמדתי שם באוניברסיטה וששילמו לי מלגה, אבל תמיד גם עבדתי בכל מיני עבודות חלקיות כשהייתי סטודנטית... אבל אחר כך התחלתי לספר לה על התקופה המאוחרת יותר, אחרי שקיבלתי תואר דוקטור, ואחרי שסיימתי חוזה של שלוש שנות הוראה באוניברסיטת הרוורד והייתי אם לשני ילדים קטנים ולא מצאתי עבודה בשום מקום. פתאום נשנקתי מעוצמת רגשותיי. הדחקתי את החוויה הזאת שלי. היא אפילו לא עלתה בראשי כשחשבתי על חווית האבטלה וחוסר היציבות התעסוקתית של הנשים שאני מדברת איתן יותר משנתיים... הבטתי באסתי וראיתי שהיא נבוכה, שהיא נסגרת. היא אינה רוצה בדמעותיי. במהלך כל השיחה המוקלטת עמה היא התעקשה לספר לי שהכל בסדר, שהיא אף פעם לא עצובה, שהיא מעבירה את הזמן... והנה אני חושפת את הכאב שהיא סירבה להתעמת איתו" (עמ' 162–163).

תיאור השיחה אופייני מאוד לתיאור המפגשים והשיחות בספר כולו. נושאים כמו עבודה, זוגיות או היעדרה, גידול ילדים, בישול, קניות, הימורים, חגיגות, לימוד והתחזקות, נחשפים בפנינו מתוך דיאלוג, לפעמים במסגרת מה שנראה כיחסים חבריים, בדרך כלל בגובה העיניים. הסיפור הקצר על אסתי ומוצפי־האלר מלווה ברפלקציה המאירה לא רק את מה שהתרחש בו, אלא גם תובנות על מה שיכול היה לקרות ולא קרה – למשל, לא נוצרו חיבור רגשי או תמיכה הדדית. במקרה הזה, כמו במקרים אחרים, מוצפי־האלר פורסת לפנינו תגובות לרפלקציה שלה ולפעמים עולים מהן הדים לוויכוחים עם אחרים או עם עצמה על הפרשנות.

התנועה בין הסיפור לבין מחשבה וכתובה עליו עוררה בי בהתחלה תחושה של חוסר מנוחה, אולי בגלל הרגלי הקריאה האוטומטיים שלי. רציתי שמוצפי־האלר תסיים את הסיפור ולא תבודד ממנו סצנות ותכתוב הגיגים, שתניח לי ליהנות ממנו ולו לרגע בלי שאצטרך לחשוב כל הזמן על יחסי הכוח, על אסטרטגיות של הישרדות, על תקשורת לקויה או על אי־הבנות. ואולם, לאחר שהתרגלתי לדרך הכתיבה שלה, מצאתי את עצמי מנסה להצטרף כקוראת לתהליך הפענוח. ככל שהספר התקרב לסופו, יכולתי גם אני לנתח בהדרגה את המתרחש מתוך הידע ההססני, הלא סגור, שצברתי. במשך הקריאה היו רגעים שגיליתי שעל אף כל הידע החדש שברשותי עדיין אינני מבינה דברים רבים, שהעולם הזה אמנם קרוב מבחינה גאוגרפית, אבל זר לי. במקום הזה לא הרגשתי לבד, כי פגשתי בו את מוצפי־האלר שבחרה לשמר את העקבות של אי־ההבנות והבלבול ולחזור ולפענח מחדש אירועים כשנוספו לה מערכות חדשות של הקשרים בעקבות ההיכרות המעמיקה עם ירוחם ועם הנשים. הבחירה לשמר את ההתלבטויות, החרטות והשיפוטיות של הנשים ושל עצמה אפשרה לי כקוראת להפוך לשותפה בתהליך הלמידה, הפענוח וההבנה.

לא כמו בספרים אקדמיים סטנדרטיים, מוצפי־האלר הייתה נוכחת בספר ככותבת־חוקרת, ולכן הרגשתי שאין לי די מידע עליה, שהיא נעדרת. פה ושם גיליתי פרטים: יש לה שיח מורכב עם העבר, יש לה שני ילדים, היא גרה בשדה בוקר, היא למדה ועבדה שנים רבות בארצות הברית, אנשים באמת מעניינים אותה, כמוני היא מצויה בשיח מתמשך עם הפטרונות של עצמה, היא מוכנה ללמוד מן הסובייקטיות שלה, היא אוהבת אוכל חריף ועוד. אני משערת שבחירתה לא לחשוף עוד פרטים על חייה נבעה מן הצורך שלה־שלנו כחוקרות־כותבות פמיניסטיות להגן על פרטיותנו ועל הערכים והנורמות שלנו, המתערערים לעתים לנוכח המציאות המורכבת הנפרסת מולנו.

כשחזרתי וקראתי את "יש לך קול אותנטי", גיליתי שהחמצתי משהו. אני חושבת ש"קופסאות בטון" הוא המשך ישיר לאוטו־אתנוגרפיה ההיא. אם בוחרים במוצפי־האלר כציר מרכזי, אפשר לראות שהדיון במורכבות של זהותה, שהחל במאמר, נמשך בספר. באוטו־אתנוגרפיה היא מתארת סיפור כרונולוגי של כמה פרקים – תחילת הקריירה האקדמית, המחקר באפריקה, חזרה מן המחקר על אפריקה למחקר על ישראל – והכול מתוך תיאור זהותה החמקמקה ותלויה ההקשרים. ואולם, זה בעיקר סיפור על דמות

שנאבקה כדי להתקבל על-ידי הממסד האקדמי וגם לערער על הנורמות שלו. סיפורה האישי של מוצפי-האלר, כך היא אומרת במאמר, "מאפשר הבנה מתוחכמת יותר של האופן שבו פרקטיקות הגמוניות בישראל מעצבות את הכניעה של סובייקטים מזרחים בדרכים מעודנות" (עמ' 95).

כשקראתי את המשפט הזה חשבתי עד כמה זה מעניין שבין המאמר לבין הספר עברה מוצפי-האלר מתיאור של מנגנוני דיכוי לתיאור של מנגנוני עיצוב חיים למרות הדיכוי. ייתכן ששינוי זה של מוקד המחקר משקף את המעבר שעשתה למקום אחר במערך יחסי הכוח באקדמיה ובמערך יחסי הכוח בישראל. הסיפור האוטו-אתנוגרפי שבמאמר תיאר סובייקטיות מזרחית כועסת וחתרנית, התובעת בצדק קול שנמנע ממנה, התפרק במציאות המשתנה של התבססות קולה באקדמיה הישראלית ונותרו ממנו פרגמנטים, שבניגוד לדמויות האחרות קשה לבנות מהם דמות קוהרנטית. אני תוהה אם הפירוק של דמות החוקרת בספר יוצר סיפור אוטו-אתנוגרפי חדש. סיפור זה מראה בצורה מורכבת, עדיין מהססת ולא סופית, ש"עונה בחוצפה לכוח" ברוחה של בל הוקס (מוצפי-האלר, עמ' 94), מה קרה או מה קורה לדינמיקה של הכוח במציאות שבה סובייקטיות פמיניסטית-חתרנית מצליחה להתקבל על-ידי הממסד האקדמי בלי לוותר על קולה הייחודי.

מקורות

- מוצפי-האלר, פ' (1997). יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה. תיאוריה וביקורת, 11, 81-98.
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575-599.